

ИСТОРИЈСКЕ РЕФЛЕКСИЈЕ НАД РОМАНОМ ПАКРАЦ ВЛАДАНА МАТИЈЕВИЋА

Институт за књижевност и
уметност, Београд

Апстракт: У раду приступамо осврту на артикулацију историјске стварности у роману *Пакрац*. Романескна слика пакрачке стварности је, наравно, незаобилазна тема за разматрање једног дела којем су ово историјско време и простор једна од најважнијих тема. При истраживању служимо се превасходно материјалом који казује о националном опстанку Срба на територији Западне Славоније („Мале Влашке“) у протеклих неколико векова, све до Грађанског рата у Хрватској, где је највећа пажња посвећена Пакрацу у 1991. години. Утврђивање на који начин се ови елементи одсликавају у роману, главни је задатак овог написа. Текст би се у целости могао назвати истраживањем историјских извора наведеног романа.

Кључне речи: рат, Пакрац, страдања, Западна Славонија, Владан Матијевић, злочини, логори, српска културна историја

*Како ли ће наредној стоголећа излегати роман некој
Селенићевој поштомка са описима из деведесетих година нашег века
о њревирањима која данас доживљавамо, о њакрачком збеу, [...] на
размеђи једној новој светској времена коме ће њек наши поштомци
видети њачне обресе!*

Јован Ђирилов¹

Уколико се „писци свих романа слажу, углавном“ да је свет „нека врста велике, чудновате, позорнице, на којој сваки, неко време, игра своју улогу“ (Црњански 2006: 7), можда бисмо могли споменути како би се сви тумачи литературе могли сложити како у овој врсти дискусије једна од појединости чије постојање свима делује неупитно, јесте – разлика. Говорити о разлици значило би конструкцију свести о дискрепанцији, коју нипошто не треба водити неком конкретном разрешењу. Са назначењем да постоји тенденција окончања разлике, можда можемо бити све сигурнији како *poiesis*-у прети трагички кључ посматрања, и то не мање него у самом средишту слободног стваралаштва. Тако је условљеност анулираном разликом можда заправо жеђ за вечном истином, а можда и траг сујете: кратковек у изазивању, вечан у дејству и последицама.

¹ Ђирилов 2016: 5.

Овај рад нема намеру да, у том погледу, буде тенденциозан. Његов почетни замајац и, уопште, разлог настанка, лежи у запажању неких (културно-књижевних) разлика. Оне полазе од раскорака у историјским визурама, да би се окончале у неким старим питањима о односу литературе и историје. Ако говоримо о смислу методологије, можемо бити апсолутно задовољни уколико се овај рад *само* и *једино* схвати као управо то – указивање на разлике.

Наведимо један од примера разлике, који казује о ратној тематици. Пре нешто мало мање од осам векова, српски књижевни посленик Царске лавре Теодосије Хиландарац, оставља у културно наслеђе један од најважнијих списа целокупног нашег средњег века, наравно, *Житије Свѣтої Саве*. На самом крају свог текста Теодосије бележи оно што је свакако легендарна стварност, тачно онолико колико је легенда лаж, од Хомера све до Андрића и даље. Теодосије у први план свога казивања поставља оца српског националног идентитета у једно необично, али не и неочекивано окружје:

Јављају се и пред пуковима српских скиптара, Божји анђели у виду лика њихова, молитвама њиховим од Бога послани на помоћ у биткама, тако да су многи од војника говорили: – Видесмо светог Симеона и светог Саву пред нама у пуку како језде на коњима, и то једнога у смерности иночког одејања, а другог украшена у светле светитељске одежде – (Теодосије 1988: 259–260).

Мистичка виђења једног човека или колективна халуцинација, какве су свугде присутне, од Дечјег крсташког рата преко шаманизма, до честих фолклорних импулса, или пак нешто друго, тек – ова појава Саве и Симеона крупан је обрис шта је могла наша књижевна имагинација још на свом почетку. Истовремено, Теодосије сугерише и који је заштитнички пут овог „национа“ под окриљем његових Светих. Притом, делује нарочито битно да је Теодосијево приповедање окренуто једној ратној ситуацији у свом историчком казивању.

Међутим, то не умањује рецепцијску чињеницу како савремени читалачки сензибилитет можда може нешто отежати појмити шта значи то када се усред рата уместо ратног ужаса јаве Свети Симеон и Свети Сава.

Уколико постоји било какав теоријски ослонац по којем би се житијно приповедање могло приближити романескној наративи, онда би се казивање о историји у житијима могло једначити са романом – око једног важног питања. Реч је о усмерености историјског приказивања, и на њему обликованој свести о разлици између данашње читалачке сензибилности и виђења Светог Симеона и Светог Саве усред ратног хаоса. У сваком случају, говоримо о одступању од стварности. А „одступања од стварности могу бити фантастично одступање од могућег, ванвремено представљање догађаја који се

наводно историјски приказују, неистинито – искривљено приказивање, и неуверљиво – са естетског становишта непотпуно и осиромашено приповедање о стварности“ (Ајдачић 1992–1996: 245). Како у једном од својих радова истиче Дејан Ајдачић, „[н]ачин операционализације *идеје историјској смисла* предодређен је имагинацијом, поимањем историје и конкретним идеолошко-политичким интересима“ (Исто: 248; курзив Д. А.). То би могло значити како је пут руковођења приповедном грађом у најмању руку разностран, и ничим условљен.

Ова проблематика делује као нарочито занимљиво подручје анализе у случајевима када се романописац ширином свог стваралачког чина прихвата захвалног задатка артикулације било ког страдања хуманизма. Уколико је реч о ратним страдањима, на пример, или, још уже, ратним страдањима на подручју бивше Југославије, наравно да је потребно говорити о жртвама свих зараћених страна. Чини се да само у таквим условима неко остварење може и сме да буде тенденциозно. Јер, како Бенјамин прецизно одређује у свом есеју „Писац као произвођач“, „[и] најбоља тенденција је лажна ако не уобличава став са којим човек треба да јој се придружи. А тај став књижевник може уобличити само тамо где уопште нешто уобличава: наиме пишући“ (Benjamin 1974: 109).

Циљ хуманизације, којем неоспорно припада и роман *Пакрац* Владана Матијевића, као антиратно остварење у својим превасходним наративним усмерењима, овом тенденцијом *a priori* задобија висок хуманистички *meritum*. Јер, „[ш]то савршеније уме да оријентише своју делатност на ове задатке [видове хуманистичке екстензије, прим. аут.], утолико је исправнија тенденција, утолико је нужно виши и технички квалитет његовог [пишчевог, прим. аут.] рада“ (Исто: 113). У овом погледу роман о којем говоримо задобија сваки замисливи кредибилитет, с обзиром да је објективно немогуће пронаћи исправнију тенденцију од оне којом се саопштава о људској (ратној) патњи.

Но, по свему судећи, можемо се суочити и са питањем да ли историјска перспектива, раније наглашеном вишестраношћу, може евентуално покренути неке етичке недоумице, и поред тога што задржава своју хуманистичку тенденцију на потребном и нужном нивоу. Треба, притом, имати на уму како је „етичка критика уметности“, између осталог, подједнако и „примерена и легитимна *естетичка* активност“ (Got 2012: 25; курзив наш). „Одговорност“ било ког писца увећава се уколико знамо да су за „етицизам важни они ставови који се *заиста* налазе у делу, а не они за која [sic!] се у делу каже да се прихватају“ (Got 2012: 28; курзив Б. Г.) – а то значи спремност на тотално премрежавање дела различитим ставовима, који су сви подложни етичком преиспитивању. „[П]оказивање етички похвалних ставова *дойриноси* естетичкој вредности дела, док приказивање

етички неприхватљивих ставова *умањује* естетску вредност дела“ (Исто: 25; курзив Б. Г.).

У овом раду интересоваће нас превасходно етички отисак историчности и историјског извора у односу на један роман чија је хуманистичка тенденција безусловна. Из тог разлога чини се нужним окретање одређеним културноисторијским напоменама које би се могле наћи у залеђу говора о *Пакрацу*.

Наравно, како је наш познати патолог Зоран Станковић написао у једном од својих текстова о поступцима обдукције приликом истраживања злочина, „[ч]овек је једино биће природе које је способно да свесно уништи властиту врсту“ (Станковић 1992: 363). Нико не може спорити чињеницу како ужаси рата до последње тачке свог дејства искупљују појединца који их је преживео. Најмање се то предаје оспоравању уколико знамо да је српско књижевно искуство на темељима прозе о рату остварило неке од својих највећих уметничких досега.

Исто тако, тешко се може пренебрегнути дискрепанција између историјског легитимитета и високог културног домета Срба на просторима Хабзбуршке монархије (потоње Крајине), и неких вијугавих облика истог тог модернистичког искуства које би у неким случајевима тражило цивилизацију тамо где је цивилизација уздрмана, а никако непостојећа. О томе сведочи и културолошки ниво, неретко и напреднији од матичног, изражен местимично и у уметности.² Зато се трагика и разраста, у тешким облицима, кроз Славонију 1991–1995, регији која је била

поприше опште борбе и укључености у ратна дејства готово свих људи без обзира на старост и пол. Офанзиве су смењивале једна другу. Резултат тога је био изузетно трагичан за читаву Славонију; попаљена и уништена села, срушени верски објекти, разорени важни животни центри, покрадене материјалне и културне вредности. Многа места су потпуно опустела; становници су страдали без обзира на пол и узраст, стотине хиљада лица су морала избећи најпре у шуме, а потом и на друга сигурнија подручја, далеко од својих домова. Никаква разлика није прављена у односу на цивиле и на остале који учествују у борби (Кнежевић 1992: 433).

У самој Западној Славонији, рецимо, „до августа 1992. године масовно протеривање и геноцид над Србима извршен је у 10 градских и 183 сеоска насеља, а делимично је очишћено 87 сеоских на-

2 Упечатљива појединост да пречани исказују већу културолошку тежњу него људи матице, сугестивно је предочена у исечку из Селенићевог *Убиства с њедумишљајем*. Док Јелени недостаје Радичевићева реч, *Славонац* Богдан Билогорац спремно одговара: „Како иде она Бранкова – ’ветар пирну, чун се љућну...’ / Зна кретен. Каже: / ’Оде санак пусти’. / ’Браво! Јел се то код вас у Осијеку учи на геодезији?’ / Кретен вишеструко надилази себе. Каже: / ’То се код нас на Билогори учи у кољевци’“ (Селенић 1997: 66). Чињеница да је реч о Славонцу који Радичевића зна на Билогори још од најранијег узраста, вишеструко је сугестивна.

сеља. Од 251 села са апсолутном српском већином етнички је потпуно очишћено 149 села а делимично 40“ (Бојић 2005: 141). „Из Западне Славоније прогнано је до августа 1992. године 52.320 Срба“ (Исто). На овом месту требало би подсетити и на континуитете. У Другом светском рату управо пакрачки крај положио је жртве у 21 уништеном селу, 2584-ро људи, жена и деце; од чега је 1449 убијено у селима, 724 депортовано у логоре, а 411 отерано на присилни рад у Немачку (уп. Pavlica 2007: 115).

Но, без обзира на то ком делу регије припадали у рату 1991–1995, којој вери, етносу, или ратној страни, увиђање страдалничке судбине јесте *conditio sine qua non* сваке цивилизације и њених постигнућа.

Уколико се пак оријентишемо конкретније на оквире наше теме, можемо уочити како је српски народ управо на просторима Западне Славоније (Пакраца) одувек имао историјски утемељено место. Оно што је свакако континуитет народног живота јесу сталне тешкоће, сеобе (о померању становништва в. посебно: Ивић 2014), страдања и притисци (в. Будимир 2017: 234–235). Национално-егзистенцијално трајање, ипак, одвија се од самих почетака и насељавања ових простора још у позном средњем и раном новом веку, па све до модерних времена.

Тако, према једном од најстаријих пописа, оном изведеном 1579. године у Пожешком санцаку, „утврђено је да у нахијама Свети Миклеуш, Воћин, Слатина, Брезовица и Мославина постоје три касабе са утврђењем и подграђем и 76 сеоских насеља, а у 42 су живели Срби са влашким статусом и у 22 Словинци са рајинским статусом“ (Дабих 2020: 33; уп. и етничку мапу насеља за време Бечког рата, где је већи део западнославонског простора насељен српским живљем – Исто: 73). Бивајући поприште сталних сукоба Хабзбурга и Турака, „Мала Влашка (*Parva Walachia, Kleine Wallachey*), како су војне власти Хабзбуршке монархије називале турско крајиште у Пожешком и Пакрачком санцаку“ (Исто: 40), стално је изложена ратним дејствима. Једно од војних упоришта била је и тврђава Подбучје, „код села Будићи у такозваном Забрђу“; она је „чувала пут између Пакраца и Пожеге. Вероватно је разорена крајем XVI века, а њени остаци уцртани су као ‘Grad Buscia’ на мапи јозефинског премера Пожешке жупаније са краја XVIII века“ (Исто: 66). Локалитет ће бити споменут на неколико места и у Матијевићевом роману (Бучје), али без референтности на историјску позадину.

Што се пак конкретније Пакраца тиче, требало би напоменути да пакрачки крај има, наравно, изузетан културолошки значај упркос свим недаћама. При томе, позитивно зачуђује преданост очувању наслеђа. Тако, свим потресима насупрот, и у позној 1924. године путописац Јулије Кемпф запажа да цивилизација у Пакрацу и те како постоји, као континуитет народне прошлости. Вођен потребом да

читаоцима што сликовитије прикаже крај кроз који пролази у годинама „упознавања“ између народа Краљевине СХС, Кемпф наводи како су у Пакрацу „[с]ве улице уредне и чисте с лијепим асфалтним пријелазима и ногоступима испред кућа. Трг и улице окрштене су именима знаменитих мужева из наше народне прошлости. Поред приземница има у неким улицама и лијепих једнокатница, а највидније се истичу поносити торњеви главних цркава“ (Kempf 1998: 30). Као да се пажња за очување одражава још од ранијег времена када је у Пакрацу и околини Аделина Паулина Ирби (Adeline Paulina Irby) организовала школу; у околини града отворено је под њеним надзором и 19 школа са 1900 ђака, у, за тадашње време, најбољим могућим условима (в. Чоловић, Чоловић 2004: 93).

Делатност Мис Ирбијеве складно се надовезује на духовну потребу Срба из Славоније. Реч је управо о делу нашег народа чија рукописна књижевна заоставштина говори „о богатству духа и висини теолошке и философске мисли њихових читалаца“ (Пантелић 1990: XI). Како сведочи некадашњи епископ Славонске епархије Лукијан (Пантелић), „[о] развијености духовне културе“ међу припадницима нашег народа сликовито говори присутност „Светог Јована Златоустог, Светог Василија Великог, Светог Јована Дамаскина, чувених монаха Студитског манастира, као и српских писаца служби Србима светитељима“ (Пантелић 1990: XI). Уосталом, преглед *Српске рукописне и штампане књије у Славонији од XV до XVIII века*, књига којој је епископ Лукијан посветио свој предговор (Пантелић 1990: IX–XII), прецизно указује на ширину литерарног образовања културних радника тамошњег простора, кроз време. Овим, старокњижевним релацијама, придружују се изразито важне књижевноисторијске фигуре модерности. Јер, „Западна Славонија дала је српској књижевности и култури драгоцен низ значајних писаца, као што су Вељко Милићевић, Милош Н. Ђурић, Григор Витез, Владимир Велмар-Јанковић, а њима су се сасвим равноправно у наше време придружили и Драго Кекановић и Славица Гароња“ (Шеатовић 2021: 350).

Ипак, о пакрачким страдањима и култури није могуће говорити без спомена српских верских и културних светиња. И српској и хрватској страни, чини се, више би служило уколико би светиње манастира Пакра и Света Ана биле активне као некада (в. Будимир 2017: 102) него што су данас само трагичка опомена о страдањима и међуљудској мржњи, што су рушени и скрнављени у оба рата. Идентичан случај је и са светињама директно у Пакрацу, са Саборном црквом Свете Тројице, црквом Рођења Пресвете Богородице, као и са зградом Богословије, које су, све одреда, знатно оштећене, минирани, демолиране или спаљене (в. Будимир 2017: 105). Притом, „[и] зван ратних операција, у периоду од 1991–1992. године, спаљена су два парохијска дома, зграда свештеничких удовица и владичанска вила“ (Духовни геноцид 2005: 142).

У Пакрацу је уништено укупно осам црквених објеката, као и у важним српским селима пакрачке околине: Кусоње, Сирач, Бијела, Батињани, Обријеж Доња, Кукуњевац (Милеуснић 1997: 196). Када говоримо о овоме, говоримо о континуитетима рушења јер и у Другом светском рату „оштећени су Саборна црква, епископски двор и ризница“ (Давидов, Станић 1992а: 11). Разарање 1991. године заде-сило је и храм Светих апостола Петра и Павла у Кућанцима, родном месту патријарха Павла, и то изван борбених дејстава (Милеуснић 1997: 196). Притом делује нарочито занимљиво преданост којом су објекти рушени. Најбољи пример за то је православна црква Свете Тројице у Новој Градишки, освећена 1982. године као „највећа црква подигнута у Српској патријаршији после рата“ (Исто). Ова светиња минирана је чак девет пута; будући добро грађена, није могла бити срушена све док за последње минирање нису доведени „стручњаци из Загреба“ (Исто).

Посебну пак књижевнокритичку пажњу и културолошки фо-кус заслужује добро познати пакрачки Владичански двор. „Унутар двора је и капела посвећена Благовјестима, стара Епископска књи-жница, највриједнија српска библиотека у овом крају, и ризница Епар-хије славонске“ (Будимир 2017: 105). Књиге опљачкане за време Дру-гог светског рата враћене су књијници тек 1985. године (Исто). Она је пак обновљена и отворена „1990. године приликом обележавања 300. годишњице од Велике сеобе Срба под патријархом Арсенијем Чарнојевићем“, када је обновљена и ризница Славонске епархије, та-кође страдала од усташа (Милеуснић 1997: 194).

Књијница се, како је познато, поново нашла на удару 1991. го-дине. Она је „[с]адржала 120 србуља, 5500 старих књига и знатан број периодике“ (Давидов, Станић, Тимотијевић 1992: 35), уза све друге публикације. Она би доживела тотални геноцид књига, које су „[п]аљене и разбацане“ по дворишту епархијског двора“ (Исто: 36), да није било херојског подвига Ивана Хитија. Говоримо, дакле, управо о једној од књијница са најређом и најбогатијом грађом у овом делу Европе, јер је она „дио оног европског момента када од збирки књига [чувених светских библиотека] настају библиотеке“ (Ђулибрк 2025). Њена историја одражава и књижевни живот савремених наших пи-саца и аутора. У пакрачкој књијници боравили су, читали и проуча-вали литературу „и Слободан Селенић, и Смиља Аврамов, и Павле Радосављевић (иначе најбољи пријатељ Николе Тесле), око ње [библи-отеке] су ’обигравали’, да тако кажем, и Бранко Ћопић,³ и Милојко Вуцелић, који је спасио ’Аполо 13’, и Владимир Велмар-Јанковић

3 Ћопић чак није заборавио ни да, у свом препознатљивом хумористичком маниру, начини реминисценцију на стари „Пакрачки декрет“: „Онда [након напуштања учи-тељске школе у Бањој Луци, прим. аут.] пођем у Пакрац. Тамо су ме препоручили неки људи. А, иначе било је познато, кога год истјерају из школе, нарочито учитељске, сви су ишли у Пакрац. То се онда звало: *Добити Пакрачки декрет*“ (Ћопић 2018: 17).

[...]. Све су то људи који су били у окружју ове библиотеке. Мало ли је?“ (Ђулибрк 2025). Сведочанство владике Јована (Ђулибрка) са још једног аспекта непосредно потврђује висок степен духовно-културног развитака.⁴

Из ових неколиких наведених примера можда би се могло закључити како историјска димензија Срба у Западној Славонији јесте „романца“ о народу коме „на овом простору није ништа даровано нити поклоњено. Он је своја права, слободу и независност часно и достојанствено одбранио. На тај начин бранећи себе бранио је и интересе права и слободу хрватског народа са којим је кроз векове живео у непосредном суседству“ (Чињенице о Западној Славонији 1992: 3).

Зашто је, онда, насупрот витешком начину живота, било тешко поверовати, 1991. године, да је, на пример, у Копривници око 1750. српски барон Михаило Микашиновић дао на израду за подножје новог иконостаса у својој сеоској цркви слику „Долазак Срба и Хрвата“, дакле слику на којој витешки стоје Србин и Хрват, сваки са својим грбом на штиту, према Жефаровићевој *Стјемаџографији* (Споменица 1996: 67)? Друга Микашиновићева поручена слика приказује српског крајишког војводу који, штитом комбинованих грбова, прима, пред аустријским царем Рудолфом II, привилегију из 1612. године, на којој пише, латински и српски: *Vivete in pace et estote fideles*“ (Споменица 1996: 67).

Док *Vivete in pace* данас тешко одзвања у саморазумевајућој свести свих ентитета који су на саморазумевање спремни и позвани, подсетимо на сумарно виђење српске крајишке националне свести, која рађа споменуте примере.

Појам Крајине одвајкада је значио епифанију просвећене свести, као што се непристајање на лојалност с њом не даје ни замислити. Још је византијски цар Ираклије реформисао границе свог Царства дајући привилегије у стварањима крајина (тема), чиме је створено погодно тле за развијање „цивилизациј[ског]“ напретка, потоње грађанске свести (Видовић 2024: 120). Пратећи српски народ Крајине

4 Отуд, чини се, не изненађује то да се српско културно наслеђе књижевне провенијенције и препозна у свету и да, сходно томе, побуди поштовање и апологију. Тако, на пример, чувени професор Катедре за југославистику на Универзитету у Сорбони и стручњак за дело Петра II Петровића Његоша, Мишел Обен (Michel Aubin) стаје у одбрану међународне правде, по свему захваљујући свести о високим културним и антифашистичким вредностима средине која је предмет његовог проучавања. Обен је 18. јуна 1991. године упутио писмо главном уреднику француског часописа *Монд* улажући протест што је лист објавио текст тројице хрватских свештеника који су „устали у одбрану једног режима који је себе отворено прогласио фашистичким, који је био осведочени подстрекач бестијалних свирепости и починилац истребљења стотине хиљада Срба, Јевреја и Цигана“ (Лазих 1991: 233). Обонов глас као да није и не може бити типолошка, већ директна књижевно-културна кореспонденција с оним што значи високи цивилизацијски значај Крајине.

вековима после ромејске институционализације, повластице Српске Крајине су, тако, у симбиози са војном службом и ратничком традицијом, налик старовизантијској, омогућавале „богат[ство]“, „просвећен[ост]“, развијање „грађанск[е], цивилн[е] националне идеје“, која у сваком погледу нововековних кретања може имати предност над свешћу која је „државна, апсолутистичка, етатистичка“ (Видовић 2024: 120). Без тога није могуће перципирати један просвећени цивилизацијски круг. То је на нашим просторима управо Крајина, коју је, нажалост, у различитим наративима и кроз више деценија, пратила сенка о непросвећености и нецивилизованости.

[И]деја српског завета је завичайно крајишка. Крајина није само део Србије, „српска Крајина“, него је она отеловљење и врхунац националне духовне идеје Срба као заветне заједнице. Задатак Крајине је много значајнији од оног који би му приписивала сама крајишка („динарска“, гусларска) епска идеологија, епски култ војске и јунаштва. Крајина се одржала као српска и спасавала српство чувајући мисију Пећке патријаршије (Видовић 2024: 126; курзив наш).

Зашто уопште и постоје помени Српске Крајине у вези са цивилизацијом Западне Славоније,⁵ и то у једном вишестраном дискурсу о издвојеном роману српске савремености? Уместо одговора понудићемо, изнова, још један пример српске (мемоарске) културе Пакраца, из периода непосредно уочи рата '91 године.

На састанку у Шуметлици 3. марта те године, српско руководство се окупља ради одлуке да ли српски припадници полиције из Пакраца треба да врате оружје резервног састава, узето након првих напада хрватског МУП-а на град. Како приповеда Чедомир Бојчић, председник Извршног већа Скупштине општине Пакрац и непосредни учесник већања, разговори су били дуги и мукотрпни (в. Војчић 2024: 60–61). Напослетку, за реч се јавио један човек из Савезног СУП-а. Неименовани човек је расправу разрешио речима:

Ја сам Србин рођен у Банији, а сада радим у Савезном СУП. Моја породица је у II св. рату страдала од усташа у већем броју од ваших свих заједно – заклани су у цркви у Глини. Немате другог рјешења, прихватите ово што вам се предлаже и немојте нас више замарати и понављати исте приче. Оружје скуpite по селима и нека га неко, ко се слободно креће, однесе и преда у СУП (Војчић 2024: 61).

Након овог кратког монолога одлучено је да се оружје врати; оно је нешто касније заиста враћено у полицијску станицу града Пакраца (Војчић 2024: 61).

5 На велики и значајни део културноисторијских специфичности српске средине у Западној Славонији пажњу нам је обратила Славица Гароња, на чему јој овом приликом искрено и свесрдно захваљујемо.

И ово је једна важна – притом и литераризована историјска – чињеница крајишке цивилизације. Осим као историјски извор, она би се могла посматрати и као могући и битни чинилац књижевног изворишта.

* * *

Роман *Пакрац* није се, по свему судећи, у знатнијој мери ослањао на историјске континуитете и изворишта Западне Славоније. Примера ради, један од осамљенијих примера говори о рушењу „Цркв[е] Свете Тројице“ (Matijević 2024: 69).⁶ Осврт који ћемо покушати да начинимо након издвојених историјских паралела тиче се строго и једносмерно – само указивања на напред истакнуте *разлике*.

Не улазећи овом приликом у разлоге приповедне интенције и држећи се стриктно појма *разлике* који је експлициран, наглашавамо само једну потенцијалну могућност књижевног обликовања које се роман, и као регистрација времена 1991. године, лишио. У погледу *разлике* требало би, по свему судећи, бити обазрив читалац у сегментима романа у којима је видљивији раскорак између текстуалности и експлицираног културолошког профила историјске Западне Славоније. Једно од таквих места у роману могао би бити, на пример, исказ „како се од пет слова које чине реч *йакао* четири налазе у речи *Пакрац*. То је тачно осамдесет посто“ (108; курзив ауторов). Историјска димензија овог исказа, чини се, унеколико бледи на рачун мотивацијске нијансе коју носи главни јунак романа, бивши учесник сукоба.

Структура његове мотивације обележена је и иронијском перспективом према прошлости, што и јесте предуслов хуманизацијске визуре. Матијевићев јунак именовање својих сународника бележи називом: „Серби“ (61, 180), земље „Сербиј[а]“ (96), језика „серпски“ (96). Како је могуће да призвуком Црњансковог тоналитета⁷ може да се опише „узвишени“ национални елемент у чијем цивилизацијском делу постоји нешто што је – „пакао“? Иронизацијска нијанса, рекло би се, опстаје и до последњих приповедних казивања о бившем ратнику, можда чак и као ослонац виталистичке димензије лика.

Неки од исказа пак, иако блиски иронији, остају удаљенији од ње. Такав је случај, свакако, са једним понављањем везаним

6 Сви цитати из романа наводе се према овом издању. У наставку текста биће означени само бројем странице у загради.

7 Случајно или не, тек, приповедачко казивање о једној „Медвешчанк[и]“ указује да је аутор могао имати на уму директно Црњанског, и поред осведоченог етничког маркера „Серби“. „Медвешчанк[ин]“ отац Миљенко Дошен на зиду спаваће собе држи хрватску заставу „са првим белим пољем на грбу, и он кћерци не дозвољава да се меша са брадатим шизматичима“ (23). На исти начин, отац Варваре Исакович „дуго није дао кћер за шизматика“, Петра Исаковича (Црњански 1996: 39), будући Шокац и, наравно, припадник римокатоличке вероисповести.

за Пакрац 1991. године: „свиње, пацови, вране, црви“ (уп. 23, 31, 64 и даље). Неке конкретизације делују и као екстензија овог израза: „Око мртвог резервисте, који је ликом подсећао на Церемија Ајронса, гурале су се две свиње“ (65). Књижевна референца налик сцени анималног брутализма Десничиног *Зимској љејовања*, чита је; она чак и има упоришта у Пакрацу, током ратног сукоба. На пример, „[п]рипадници оружаних снага Републике Хрватске убили су 14. децембра 1991. године Милана Марковића (1952) у дворишту његове куће у селу Пакрани. Његово тело оставили су несахрањено на месту убиства, па су га раскомадале свиње“ (Извештај 1992: 60).

Но, било би унеколико непрецизно појмити овај простор Републике Српске Крајине као простор примитивизма и заосталости, чак и у истим, ратним околностима. У Западној Славонији редовно је транспортована помоћ у храни, одећи, обући, хигијенским средствима, чему је велики допринос дала брига и пажња окупанског Кола српских сестара (Ећимовић 2017: 273).

Метонимији суровог примордијалног друштва („свиње, пацови, вране, црви“) још једна историјска чињеница као да опонира:

Према својим стручним, образовним и професионалним искуствима и квалитетима многи [од становника регије, прим. аут.] су заснивали радни однос у војсци, полицији, здравству, просвјети, привреди, општинској и обласној управи. Убрзо су им се прикључиле и породице тако да се на том малом подручју, доласком УНПРОФОРА, почео одвијати један динамичан и садржајан живот (Ећимовић 2017: 273).

Уколико бисмо се окренули и неким координатама (територијалних) кретања, могле би се евентуално издвојити још неке разлике. Рецимо, уколико је Матијевићев јунак, према сопственом казивању, провео „двеста петнаест дана на ратишту“ (210), делује ли вероватно да један борац САО Западне Славоније не раздваја пакрачко ратиште од источнославонског ратишта? Јер, у својим реминисценцијама он помиње бомбардовање у „Даљ[у]“ (14), чему је био очевидац. Уколико ће сва његова приповедна концентрација дотицати период проведен на западнославонском ратишту, да ли је вероватно како би родно место Милутина Миланковића могло бити простор на коме се јунак-казивач *Пакраца* нашао као сведок?

Но, када говоримо о *разликама*, нужно је поменути једну привидну уједначеност романеског приповедања. Назовимо ову врсту мотивацијске перспективе „полугом једначења“. Њен семантички оквир у различитим случајевима могао би се проширити и на примере изван директне карактеролошке нијансираности.

Да бисмо конкретније објаснили о чему је реч, вратимо се почетку указивања на роман, то јест на осамљено приповедно место где се спомиње случај рушења цркве Свете Тројице у Пакрацу.

Помен о рушењу православне цркве сплетен је, наиме, с напоменом о томе да су и српски војници „њима“ „срушили њихову боготољу“ (69). Зашто је то битно и због чега би једну чињеницу, била она и истиносна, требало прихватити са великом обазривошћу?

Уколико роман мотивацијски дискретно раскрива идеју о изван-цивилизацијском устројству Крајине („свиње, пацови, вране, црви“), чини се како је евентуална опрезност потребна и када је реч о једначењу – злочина. Неоспоран је феномен да је сасвим конкретних и историјски фиксираних злочина било на свакој страни.

Но, уколико се суочавамо са неким облицима материјалних огрешења о стварносну слику једног романа који би се могао окарактерисати и историјским, можда делује донекле очекивано да се и материјална слика злочина може и сама предати *разлици*. А ово материјално огрешење требало би појмити са нарочитом обазривошћу: и уметничке, али и друштвено-културолошке природе.

О почецима сукоба, примера ради, у *Пакрацу* нема помена. Сужавање историјског елемента ипак треба разумети као композициону интенцију. Са друге стране, одређеним пострађивањем историјских узрока може се доћи до извесног слабљења наративног ослонаца. У питању је, пре свега, спецификација романескног историјског простора. Тако, јунаково приповедање оставља по страни изузетне притиске хрватске стране на Пакрац „као центар духовности српског народа у Западној Славонији“ уочи рата, насилну промену националног састава полиције (Пријић, Продановић 1992: 22), као и још једну чињеницу. Уколико упоредимо збиљске догађаје и роман, можда би се могло напоменути да је феномен јављања „свињ[а], пацов[а], вран[а], црв[а]“ у Пакрацу покренут с оне стране која је по први пут од Другог светског рата, 2. марта 1991. године, отворила ватру на припаднике ЈНА⁸ и започела рат у месту (в. Војшић 2024: 58).

Но, појединост шире конкретизације (почеци сукоба) не може се узети као децидно приповедно огрешење. Јер, исечак времена које главни јунак проводи на фронту не захтева сагледавање узрочно-последичног ланца догађаја у наведеном месту.

8 Неопходно је поменути, историјске перспективе ради, да улога Југословенске народне армије у Пакрацу и околини често јесте деловала загонетно. Војин Дабих поводом овога чак и наглашава: „[Н]ађите човека из западне Славоније, посебно из слатинског, пакрачког, даруварског краја, који ће рећи да је Армија пружила ефикасну помоћ. Она није пружила помоћ, а има индиција да није ни хтела“ (Дискусија /Батрић Јовановић и др./ 1992: 44). У броју *Експрес недељне ревије* од 8. 9. 1991. говори се и о томе да је на адресу Вељка Кадијевића, савезног секретара за народну одбрану СФРЈ, послат телефаксом „*йреклињу[ћи]*“ апел бранилаца Окучана да ЈНА помогне (према: Лазић 1991: 197). ЈНА је Збору народне гарде просто предала велике количине наоружања након свог повлачења из касарни (Извештај 1992: 58), док се њено ангажовање сводило само на Пакрац; у жестоком борбама за Окучане, Дарувар, Грубишно Поље, Подравску Слатину, Ораховицу и Славонску Пожегу, српски припадници Територијалне одбране били су препуштени сами себи (Писмо 1992: 41).

Друга једна појединост приповедног казивања води сукоб у Пакрацу унеколико аморфној наративној атмосфери. Реч је о не сасвим великој развијености пакрачког простора 1991. године. Наиме, читалац романа тешко у свести конструише уметничку слику (потога ако поседује знања о српској култури Западне Славоније) која би говорила да оно што се дешава у *Пакрацу* јесте део Пакраца. Овде се, међутим, издвајају поједини помени географских одредница који прецизирају утврђивање простора. Са друге стране, аморфност наратива саопштава да би се уместо „Пакрац“ у наслову могло наћи било које место градског сукоба током грађанског рата, попут, рецимо, „Липик[а]“ или „Белог Манастир[а]“. Овакав тип произвољности, дакле, обрнути је учинак наративне интенције. Сужавајући простор и време у свести свог борца-приповедача, остварена је тражена перспектива ратне страве, али на рачун историјске димензије романа.

Ове приповедне појединости одређења простора имају свој корелат у дезоријентисаној свести главног јунака. На који начин се пак ова свест, као главно обележје приповедне мотивације, обликује у односу на оно што значи злочин – а злочина је, као и увек у сукобу, нагласимо то још једном, било и на једној и на другој страни?

Матијевићев јунак региструје злочине хрватске стране на неколико места у роману. На једном месту предочен је чак и његов покушај схватања корена сукоба: „А онда су Германи Кроатима у двориште бацили коску, њима су заблистале очи, завијорила се шаховница са сваке Месне заједнице. Шиварска индустрија није успевала да подмири тражњу црних кошуља. Чини ми се да су те епизоде претходиле нашем Пакрацу“ (15). Јунак романа, чини се, прецизно памти и износи злочине који су присутни или у непосредном сећању или у причама других. Један од таквих злочина повезан је са знацима „полуге једначења“ на коју је потребно указати:

Без пуцњаве, наше битисање није имало сврху. Вероватно су тако размишљали и момци са супротне стране. Ако не сви, онда сигурно њихови добровољци. Међу њима је било доста Загрепчана, они су се одликовали посебном суровошћу. То су нам открили људи који су побегли са њихове територије, као и један размењени заробљеник којем су Загребчани у Маринковом Селу резали груди и солили ране. И ми и они смо желели да рат траје што дуже, ако може унедоглед, јер кад стане клање, предстоји преиспитивање и суочавање (262).

„Стране“ формације заиста и јесу починиле стравичне злочине у Западној Славонији. Тако, одред „црнокошуљаша“ из Вировитице, под командом ХДЗ-овца Стојана Густина, од 13. августа почиње са бруталним нападима на Србе, најпре у Грубишном Пољу. Злочини који су спроведени извршени су са застрашујућом суровошћу, и то са већ унапред припремљеним списковима за ликвидацију (в. Из-

вештај 1992: 48; Стојановић 2016: 122–123).⁹ Идентичан случај је и са „мерчеповцима“, паравојном јединицом под командом Томислава Мерчепа, која је током августа и септембра убијала српске цивиле у Вуковару, потом убила трочлану српску породицу Зеџ у Загребу, око 280 Срба у Пакрачкој Пољани, око 110 српских цивила у Госпићу, и у многим другим местима (в. Аралица 2010: 125). Историјског контекста ради, вратићемо се на Мерчепову јединицу нешто касније, јер она би могла имати шире значење за роман, иако у роману није данпут није указано на њу. У погледу „страних“ формација, дакле, напомене у *Пакрацу* предочавају тачно указивање на историјску димензију.

Напоменимо пак на овом месту једну уочљиву приповедну појединост.

Када се говори о злочинима и ратним окршајима у *Пакрацу*, чини се, помало збуњује мера по којој се поступци једне стране *ad hoc* једначе са поступцима оне супротне. У последњем наведеном пасусу као да је било мотивацијски неопходно напоменути како „и ми и они жели[мо] да рат потраје што дуже“, и то одмах након помена о злочину који су спровели „Загрепчан[и]“. Уколико се погледају и други примери рата, запазиће се идентичан случај. Рецимо: „Пакрачко поље је било пуно нагазних мина, што наших што њихових“ (69); или: „Минска поља смо постављали и ми и Кроати, нико од нас није учртавао у мапе где је шта стављено“ (106); или, нешто теже уочљиво: „У Липику су се водиле тешке борбе, ми смо се спремали да нападнемо Пакрац да непријатељ своју војску не би могао да пошаље тамо“ (309–310); или: „према нашим злочинцима Међународни суд [је] био много строжи него према онима са друге стране, прећуткујући чињеницу да већина, и наших и њихових, није ни изведена пред судије“ (126); или, нарочито важно – на месту где се говори о хрватском масакру над Србима у једној шуми у околини Пакраца, при чему су масакрирани људи били завезани за дрвеће: „Нисмо их ни одвезали са дрвећа, ни сахранили. Могли смо барем запалити шуму, али ни то нисмо урадили. Удаљили смо се, одбијајући да о том призору размишљамо и икад разговарамо“ (151). Равнодушност, дакле, према убијенима поново покреће „полугу једначења“ – јер, уколико су „они“ довољно у стању да таква убиства почине, „ми“ смо подједнаком мером безосећајни када пролазимо мимо жртава.

Овим примерима, као и целовитом сликом добровољачког одреда којем је припојен главни јунак романа, дотичу се могуће знаке идеолошких претпоставки, које су биле нарочито снажне кроз

9 Када говоримо о Грубишном Пољу, делује занимљиво да је велика хрватска офанзива на Папук и Билогору започела око 2. новембра 1991. године, управо у време када је кардинал Фрањо Кухарић наводио, у беседи на дан Свих светих, да „не желимо другогла гласити, убијати или нијекати му права! Желимо живјети са другима, али у пуној равноправности, поштовању и љубави“ (Давидов, Станић 1992б: 88).

историјску прошлост. А „идеологија се јавља као фактор некохеренције“ који „разорно делује на настајање двају основних чинилаца литерарне творевине: индивидуализације и мотивације“ (Milošević 1984: 43). Овај радикални облик механизма „полуге једначења“ додатно се појачава дискредитацијом добровољачких јединица (31), маргинализацијом јединице којој јунак припада (36), њеним пијанством и слабом дисциплином (309), што би се све могло симболички подвести под слику јунакове мобилизације (63). Јединица је у роману *Пакрац* мотивацијски еквивалент формацијама супротне стране, а све оне заједно од Пакраца чине „џакао“.

Но, приповедач романа је у принципу „једначења“ и конкретнији. Другим речима, уколико су досад наведени случајеви биле приповедне сугестије о томе да су и једни и други *исџи*, приповедач-јунак ће у своје казивање увести и личност која је заслужна за то да „полуга једначења“ постане мотивацијски „*perpetuum mobile*“. У питању је лик Пепија.

Од самог почетка романа главни чинилац јунакове постратне трауме и јасан траг шизофреног поремећаја, Пепи није и „измишљен“ у једној појединачној свести. Он је борац пакрачког ратишта, непознатог порекла и нејасних карактеролошких диференцираности, које све скупа замењује једна: суровост према свакоме, не само непријатељу. Управо након раније поменутог виђења масакрираних људи у шуми, Пепи се дохвата двојице заробљених снајпериста: „[Н]ико из чете није могао да гледа како их мучиш. Сви су од тих сцена окретали главу, један од наших се онесвестио. У крвавом чину који си ти изводио нису уживали ни они са јаким желуцем“ (151). Овај сегмент казивања довршава се, надаље, и додатком „полуге једначења“, која се са Пепија шири на само средиште српске западнославонске војне команде: „Ја сам се тада на тренутак сетио младића са марамом око главе и упитао се како ли је он прошао у Бучју“ (151). Пепи, такође, трактором по земљи вуче младића неидентификоване (али вероватно српске) националности, да би му напослетку и одсекао главу, ножем (193–194). Низу злочина требало би придодати и злочин силовања певачице која је дошла са групом музичара у Бучје (262–264).¹⁰

Оно што делује потпуно очигледно, јесте то да стихијска снага Пепијевог убијања и мучења других, мотивацијски и композиционо

10 Сцена сексуалног насиља над певачицом можда има и свој етичко-типолошки корелат, као и раније споменути романи *Друја књија Сеоба* и *Зимско љетовање* – у високом модернизму наше литературе. Тако, певачица након Пепијевог насиља грубо одбија „љубазност и бригу“ јунака, и жели да му „ископа очи“ (264). На идентичан начин усамљена жена Селимовићеве *Тврђаве*, у рату, одбија пружену помоћ Ахмета Шабе након истог вида насиља, као и помоћ за сопствену децу (Селимовић 2006: 11–12). Отуд и тешки медитативни исказ: „Ја сам ту жену најтеже повриједио, теже него сви остали“ (Селимовић 2006: 12).

одговара злочинима експлицираних „Загрепчан[а]“, али и других сличних злочина супротне стране, злочина који су наговештени.

Но, на овом месту јавља се једна нова и врло битна (историјска) чињеница, а та чињеница одлучујуће проблематизује најмање два питања романа: 1) Да ли је Пепи одиста „*наш*“? и: 2) Да ли је роман *Пакрац* толико аморфан у својој историјској грађи да би се могло заиста тврдити како је приповедање о рату у овом славонском месту било произвољно, неослоњено на историјске изворе, и потпуни плод маште?

Једна историјска чињеница, на коју ћемо указати, рекло би се, можда може деловати сугестивно. Но, да би она сама била изоштренија, те да би се дао и евентуални одговор на горепоменуте недоумице, потребно је најпре присетити се једног феномена насталог у околини града Пакраца 1991. године. Он се зове логор у Марином Селу.

При помену овог, али и других сличних места из ратова деведесетих година, налазимо се пред једном занимљивом књижевно-историјском чињеницом. Српска књижевност дала је, наиме, огроман допринос наративу о Холокаусту и свим страхотама које су Холокауст пратиле. Међутим, делује приметно како су већа књижевна достигнућа везана за приповедање о српским страдањима у логору, из неког магловитог књижевноисторијског разлога – изостала. Ово није случај само са Јасеновцем, Јадовном, Сиском и другим местима истребљења током геноцида над Србима. О појави да су током грађанских ратова, у Хрватској и Босни и Херцеговини постојали логори у којима су Срби такође били мучени, злостављани и убијани, од Лоре (Сплит), Пакрачке Пољане, Мариног Села, Бановића, Челебића (Коњиц), до стравичних логора у Посавини током прве половине 1992. године – српска књижевност ћути. Ова констатација нема никакву сугестивну тенденцију и држи се строго казивања о разлици.

Матијевићев *Пакрац* открива, случајно или не, свог јунака Пепија управо кроз једну појединост логорске историје. У самом роману, на једном месту издваја се напомена о логору у Пакрачкој Пољани:

Кроати су током ноћи преко разгласа емитовали крике људи које су мучили у старој циглани на Пакрачкој пољани. Посипали су по њима сумпорну киселину, пекли их брениерима, терали да једни друге сакате... Било је сабласно, цела Пакрачка пољана је одјекивала јауцима. Кроати су, Пепи, сложићеш се са мном, ненадмашни садисти. Много тога се од њих може научити (174).¹¹

11 Последњом реченицом овог пасуса још једном се потцртава дејство „полуге једначења“. То што смо „ми“ спремни да од „ненадмашни[х] садист[а]“ „много шта научи[мо]“, значило би да смо суштински предодређени да будемо као они.

Пуштању разгласа са крицима данас се, нажалост, и по свему судећи, знатно теже може ући у траг. Но, оно што свакако остаје као отворено поље историјске локализације јесу логори за Србе Пакрачка Пољана и Марино Село. Према подацима „Веритаса“, од 2500 српских цивила који су убијени у Западној Славонији у периоду између октобра 1991. и марта 1992. године, у ова два логора пронађени су посмртни остаци три стотине убијених Срба (уп. Аврамов 2009: 31; уп. и: Меморандум 1992: 71).

Управо је раније споменута јединица Томислава Мерчепа одговорна за смрти у Пакрачкој Пољани (в. Аралица 2010: 125), што може и директно значити како су у позадини разгласа смрти у *Пакрацу* заправо „мерчеповци“. Прецизније, реч је о специјалној јединици МУП-а Хрватске по имену „Јесење лишће“, њен командант био је Мерчеп, „дозаповједник“ Миро Бајрамовић, а у групи су се налазили многи који су лично учествовали у егзекуцијама (в. Аврамов 2010: 31). Индикативно је да Бајрамовић описује, у свом исказу, убијања Срба веома сличним методама које су описане у *Пакрацу*.

По струци машински инжењер, отац четворо деце, овај хрватски полицајац у интервјуу *Feral Tribune*-у од 8. септембра 1997, описао је систем ликвидације. По његовим речима, затвореници су били смештени у подруму основне школе. Тортура се састојала у „паљењу затвореника из боце плина, а затим [би се затвореници полили] сирћетом по гениталијама и очима“. Мучења су вршена и прикључком на струју, а затим им је на отворене ране сипано сирће. „Забијали би им мале чавле под нокте. Кад на то спојите трофазну струју, од човјека не остане ништа. Пепео“ (Аврамов 2009: 31). Свом исказу Миро Бајрамовић додаје: „Нисам имао осјећај да су Срби људи као ми“ (Аврамов 2009: 31). Овим исказима требало би, исто тако, придодати и чињеницу да су хрватски „полицајци [у логорима, прим. аут.] највише жртвама секли делове тела, а затим их терали да их једу“ (Џелајлија 2005: 126; в. такође податке о мучењима у: Извештај 1992: 52).

Према Бајрамовићевом казивању (при осуди за злочине), у оба логора пакрачке околине убијено је око 270 Срба (Џелајлија 2005: 126). Лекар Ђорђе Гуњевић, који је током сукоба радио у градској болници, био је интерниран у Пакрачку Пољану (што је уједно и наслов његове књиге сећања). Док су Срби довођени у логор не само из Пакраца, већ и из интернирања у Загребу и Керестинцу (Аралица 2010: 126), свима су мучења била заједничка. Гуњевић о томе пише:

Ти тренуци су били ужасни. Помоћи ни откуда. Био сам на ивици живчаног слома, спреман да ме убију само да се те страхоте окончају. Мој ум није могао прихватити све оно што нам је чињено у име неке идеје или

не знам чега. Било је ужасно гледати како по наређењу притвореници – логораши, угледни грађани и озбиљни људи, шамарају један другог док се у исто вријеме неко смије и ужива у нељудском поступању (Gunjević 2010: 90).

Подударношћу између реалних догађаја зверског убијања и описа бруталности у *Пакрацу*, снижава се ниво произвољности приповедног текста. И надаље, ова књижевна чињеница упућује на то како је аутору могло бити познато нешто од погубљења у Пакрачкој Пољани. Томе доприноси и, на пример, појединост да је у роману прецизно обележено место мучења: „Кроати су током ноћи преко разгласа емитовали крике људи које су мучили у старој циглани на Пакрачкој пољани“ (174). „[С]тара циглана“ у „Пакрачкој пољани“ заиста јесте *и*о место на којем су се дешавала погубљења Срба (в. Штрбац 2011: 14).

Међутим, да би се унеколико проширила перспектива познавања логора, те да би се евентуално са још једне тачке гледишта разумела Пепијева мотивација, потребно је укратко назначити неколико појединости о другом логору – оном у Марином Селу.

У Марином Селу, смештеном између Пакраца и Кутине, припадници војне полиције Збора народне гарде Републике Хрватске створили су у последњем кварталу 1991. године привремени концентрациони логор у угоститељском објекту „Рибарска колиба“ (Извештај 1992: 52).

На овом месту интересује нас, сада, једна појединост сведочења Србина Јове Крајиновића, који је заједно са својим оцем Мијом био затворен и мучен у „Рибарској колиби“ у Марином Селу. Из једног казивања о томе, читалац романа *Пакрац* могао би наићи на једну значајну појединост:

Док су били у подруму Рибарске колибе у Марином Селу успели су да чују [Мијо и Јово Крајиновић, прим. аут.] имена неких лица која су вршила мучења и убијања. Сећа се [Јово Крајиновић, прим. аут.] да су тамо били Владо Кеџ, Гојко Боро звани „Еки“ и Полето из Плоштине. Приликом хапшења у самом Кипу [селу код Дарувара, одакле је и био највећи број Срба страдалих у Марином Селу, прим. аут.], у *редовима хрватских јединица били су Јосић Хуњек, звани „Пејо“ из Лиџика* и Кеја Ивана Јошћак. Из даруварског МУП-а били су Жељко, Зоран и Дамир Шепл (Кнежевић 1992: 437; курзив наш).

Хуњеково име налази се и у *Извештају комисији експерата на основи Резолуције Савета безбедности 780*, који је поднела Савезна влада Републике Југославије 1992. године. У њој се, тачно према исказу Мије Крајиновића, датом Црвеном крсту, горенаведена имена – међу њима и: *Јосић Хуњек* – наводе као починиоци масакра „14 лица српске националности из села Кип и Клиса у близини Дару-

вара“ (Izveštaj 1992: 1).¹² Хуњек, звани Пепо, заробљен је од српских снага 1. 12. 1991. године у Дољанима близу Дарувара, након чега је одведен у затвор Бијела, где је био мучен и убијен (Optužnica 1997: 4).¹³ Иначе, два хрватска портала – *MaxPortal* и *Nacional.hr* објавила су, 15. априла 2016, односно 10. марта 2020. године, податке о лицима које ће Република Србија тражити због ратних злочина. Ови подаци су, дакле, пре објављивања *Пакраца* били јавно доступни, и они би можда могли проговорити релативно једноставном могућношћу приступа. Јер, по веровању Андреја Тишме, „[с]упериорност нових медија у односу на класичне облике комуникације испољава се [...] у [...] хипердимензионалности и нематеријалности светске мреже“ (Вранеш 2022: 362).

Ипак, евентуално проширење информативног поља у овим, јавно доступним информацијама и хипотетичкој повезаности литерарног дела са њима не делује вероватно. Јер, нити у једном од назначених извора на порталима, Хуњеково име не помиње се са надимком: „Пепо“. Остаје отворено питање да ли је нешто од ових података можда могло бити познато романсијеру.

Шта сви ови подаци, уопште, могу да наговесте? Најпре, очигледно је да између Матијевићевог *Пейија* и хрватског полицајца егзекутора *Пеје* постоји лексичка кореспонденција. Као друго, обојица делују, паралелним постављањем стварности и имагинарног, на истом подручју – Западна Славонија, Липик, Пакрац, околина Новске и Дарувара. Као треће и најважније: обојица јесу виновници тешких ратних злочина.

Деловало би снагом коинциденције да појединац који је окарактерисан као највећи убица у роману *Пакрац*, и то из редова српских јединица – буде именован идентичним надимком који носи један хрватски злочинац из логора Марино Село у близини Пакраца. Уколико заиста јесте реч о правој случајности, то би значило како консултовање историјске грађе на овом месту ипак није доследно спроведено, па је у приповедном тексту ова чињеница наишла на своју осетљиву репрезентацију.

Из овога произлази могућност повратка аморфној слици света у *Пакрацу*. Та појединост пак, не може бити олако прихваћена. Тематика људског страдања снижава простор за уметничку произвољност, без „насиља“ над ауторском слободом и с позивањем на дигнитет којем и сама уметност треба да служи.

Другим речима, можда постоје случајеви када историјска компонента треба да буде проширена на рачун индивидуалне мотивације, а да се притом ова екстензија не појми као споменуто насиље над ау-

12 Срдачно захваљујемо Музеју жртава геноцида на увиду у овај документ.

13 Срдачно захваљујемо Музеју жртава геноцида на увиду у овај документ.

торском слободом. Да је роман могао ићи овим правцем, сведочи и погрешно именовање логора у Марином Селу. Уместо *Марино Село*, Матијевићев приповедач логор назива „*Маринково сел[о]*“ (262; курзив наш). У Западној Славонији нема таквог топонима, што значи да се опис спроведеног мучења може лоцирати само на логор у Марином Селу.

Уколико пак није реч о случајности и произвољности у случају Јосипа Хуњека Пепе – налазимо се пред књижевном интенцијом која представља климакс „полуге једначења“.

Та чињеница значи да је борац из српских редова понео име и обележја злочинца супротне стране – да би се „изједначио“ ниво спровођења злочина у Пакрацу и његовој околини 1991. године. Другачије речено, – збиљски – Хрват злочинац постао је – имагинирани – Србин убица у роману, у интенцији да се изједначи ниво између „нас“ и „њих“. А у овој књижевној чињеници можда може бити садржано важно полазиште романа, чијим сагледавањем се боље могу разумети и сама „полуга једначења“ и представе о српском цивилизацијском кругу Пакраца, али и неколике друге појединости.

Рецимо, у једној од представа хрватских злочина у Пакрацу, према казивању у роману, долази до страдања српског борца, заробљеника, који је стравично масакриран (в. 174–175). Разлог његовог бруталног усмрђења лежи у томе што се „звао и презивао исто као наш председник и само због тога су се над њим толико иживљавали“ (175). На другом месту романа пак, долази до још једне евокације познатог имена, поред овде истакнутог помена Слободана Милошевића.

Реалијом романа, која може одати утисак и намерне симболизације, један од зависника од опијата на београдској улици, Комбуха, „[н]ађен је мртав“ (282). Појединост од значаја јесте да се овај припадник друштвене маргине звао „Радомир Константиновић“ (283). Појединост од још већег значаја јесте то да се за Комбухиног имењака и презимењака употребљава израз „наш велики филозоф“ (283).¹⁴ Појединост од највећег значаја јесте – да је за тачку гледишта бившег ратника „велики филозоф“ управо неко за кога се „*идеолошко*“ јавља у облику укидања *ејзисџенцијалној*“ (Ломпар 2023: 332; курзив М. Л.), и чије је дело обележено различитим виђењима која нису избегавала указивање на идеологизацију (в. Вранеш 2023: 17). У сумарном посматрању може се разумети да су једине две историјске личности ближе споменуте у роману који дотиче проблем страдања

14 Право име, које јунаку-приповедачу саопштава Миљана, њој није било познато у значењском смислу филозофа Константиновића. Доказ томе је што „Радомир Константиновић“ за Миљану јесте „неки филозоф“ (283). То значи да исказ „наш велики филозоф“ (283) може да припадне само перспективи јунака-приповедача.

у Пакрацу и његовој околини 1991. године, заправо Слободан Милошевић и Радомир Константиновић.

Притом, оба јунака, и непознати војник и булеварски улични свирач, представљени су мартирејумски и, при томе, обележени су *отеп*-ом интенционалне или иронизацијске идеолошке провенијенције.

Ове појединости као да упућују на још једно важно мотивацијско исходиште главног јунака *Пакраца*. Оно би се уједно могло представити завршним и, притом, важним у погледу историјских перспектива романа.

Као изузетни познавалац српског књижевног наслеђа Крајине, Душан Иванић на једном месту својих промишљања о књижевном континуитету крајишких Срба напомиње, између осталог, једну чињеницу од посебног значаја. Иванић је, наиме, уверења да након стварања издвојених држава, а „поготово послје осамостаљења Србије и преласка књижевног центра у Београд, духовна дјелатност српског народа у Крајини добија семиотичка обиљежја *граничне културе*, што оставља непосредне посљедице на смјер обликотворних и смисаоних сила књижевних дјела“ (Иванић 1997: 348; курзив Д. И.). Постајући „гранич[а] култур[а]“, афирмација Срба Крајине, у стваралачком смислу, већ *per se* носи ознаку нечега што стоји (неправедно) издвојено и пострањено.

У односу на то, споменути „центар“, по природи ствари, у било којој мatici света или историјског момента – у односу на „гранич[у] култур[у]“ – треба да делује интегришућом (културолошком) снагом. А та интегришућа снага, као индуктивно стремљење, увек јесте и треба да буде историјска свест, о којој се већ може нашироко говорити и чему смо, управо из овог разлога, и посветили добар део почетних етапа овог написа.

У каквом тоналитету стоји роман *Пакрац* у односу на задатак културног обликовања управо оног простора који је „гранич[ни]“? Како запажа Јасмина Ахметагић, у овом роману „пакрачко ратиште постаје симбол свеколиког зла, оргијања мрачних нагона на свим балканским и иним ратиштима (Ахметагић 2024: 105). Из овога јесте потпуно јасно, и притом неоспорно да се поступком књижевне симболизације може приступити било ком елементу стварносног или имагинираног света. У наставку своје интерпретације критичарка, објашњавајући наративни приступ, изриче управо оно што отвара пут „симбол[изацији]“:

Аутору (као и свој доброј књижевности) циљ је надисторијски поглед који историју узима као грађу, у намери да изнесе дубоке антрополошке истине (Исто: 106).

Уколико је историја „грађ[а]“, чини се како би њен циљ могао бити чвршће везивање за ниво реалности романа, чиме би се створио стабилнији пут у „симбол[изацију]“. Другим речима, можда перспективу можемо поставити и нешто измењеније: неки аспект романа требало би да је историјски утемељенији с циљем да постане симбол. Ово је, рекло би се, случај са историјским основама романа највећих уметника српске модернистичке књижевности. „[Н]ад-историјски поглед“ у њима настаје управо захваљујући томе што је мост на Дрини најчвршће фундиран у просторвреме, или што су мемоари Симеона Пишчевића и њихове теме остављени као полазиште највеће „надисториј[e]“.

Постављањем питања о историји ни не може се говорити о дужности „центра“ да казује о својој културној периферији, како је то прецизно истакао Иванић. Уколико је историја у роману од маргиналног приповедног значаја, онда је отежаније тражити од дела да казује о неким облицима (своје националне) културне прошлости.

Како се из различитих сегмената анализе можда могло приметити, приповедачка интенција *Пакраца* није ишла у смеру „надисторијск[ог] поглед[а]“, јер се историјска компонента у *Пакрацу* често умањује на рачун индивидуалне мотивације. Интенција се више усмерава другом сегменту, који је критичарка нагласила – антрополошкој истини, која је обележена постратном свешћу и непосредним сведочењем о злочинима.

Консеквентно, оно што и јесте представљено као вид „историј[e]“, требало би разматрати с нарочитом опрезношћу. Из овога, ставови о пакрачкој цивилизацији, покретање механизма „полуге једначења“, евентуални идеолошки наноси, те намерно или случајно изокретање Пепија (Пепе), од једног наративног момента до другог, теже да се издвоје из опсега књижевног текста.

Сви ови елементи сагледавања припадају домену строго поетичког питања, и немају никакво сугестивно одређење.

Њега задаје сâм казивач-јунак на једном месту, излазећи ван уметничког медијума и директно експлицирајући нешто што личи на идеолошки момент. И ово је неуралгично место приповедног текста које, можда, усмерава стрелице књижевноисторијских и критичких рефлексја у једном правцу.

Наиме, у једном од својих солилоквијума јунак романа изриче необичне дигресије у односу на оружану средство којим ће сâм себи одузети живот. Управо у тим одаљавањима од бајонета – предмета – настаје историјска констатација:

Мој бајонет је, Пепи, подсећао на каму која је до јуче стајала изложена у Музеју НОБ-а, а однедавно је у централној просторији Музеја геноцида. Музеј је отворен захваљујући донацији из Европске уније. Истина, дона-

ција је била намењена за развој привреде, али не може матора, сенилна Европа знати шта је нама Балканцима најпотребније (273).

Неколико је елемената ових исказа којима ћемо покушати да се окренемо.

То што је „кам[а]“ повезница Музеј[а] НОБ-а и Музеја геноцида не делује сасвим најјасније. Да ли то значи да су некадашњи комунисти-првоборци сада „злоупотребљени“ као „српске жртве“ – уз пренебрегавање чињенице да је највећи део тих првобораца био из редова српског народа, чега је био свестан и сâм Адолф Хитлер (в. Трифковић 2022: 273)? У сваком случају, чињенично огрешење, вероватно мотивисано антиратним ставом, узрокује и пренебрегнутост чињенице да нити у времену радње романа, па ни данас, Музеј геноцида, нажалост, још увек нема своју „централн[у] просториј[у]“, нити било какав изложбени простор. Слично, ни став о „донациј[и] Европске уније“ не може имати неког видљивијег ослоња.

Наспрам овога, као да се изнова наговештава идеолошки нанос казивања. Он је, чини се, видљивији у превладавању прагматизма над историјском свешћу, то јест у одабиру „хлеба“ наспрам „Царства небеског“ по библијској парадигми Христовог кушања у пустињи (Мт 4: 1–4). Јер, јунак-приповедач наспрам велике меморабиле оличене у Музеју, радије бира економску развијеност. Овакво расположење може бити условљено и постратним негативизмом; али, уколико се оно постави напореда принципу „полуге једначења“, акценти идеолошке мотивације као да би могли указати и на (не)планирану симбиозу.

Ипак, највећу пажњу завређује појединост да „нама Балканцима“ свакако јесте „најпотребније“ то да – зарад историјске свести, на коју има право сваки народ на свету – не заборавимо како је „[у] последњих сто година, током 20. века, српски народ нестао или је на путу потпуног нестанка из западних регија Балканског полуострва [где се налази и Пакрац, прим. аут.]“ (Диклић 2010: 71; курзив наш). Поставља се питање: Зар један Музеј може бити толико непотребан – као природна реакција на истребљење, и то пред народом који је на путу нестанка (или је већ потпуно нестао)? И даље, да ли ћемо на овом месту, говорећи о „надисториј[и]“, можда заборавити како српског народа у Пакрацу данас једва да има – што није чињеница „надисториј[е]“, већ, само: историје?

На једној „страни“ пакрачке линије разграничења затиче нас, дакле, став о непотребности Музеја, став који је мотивацијски импулс антиратног става или мотивацијски идеолошки нанос. На другој страни пак, супротној од оне којој је припадао главни јунак романа, затичемо различите историјске реалије које се тичу, на пример, једног карактеристичног Музеја геноцида – Спомен-подручја Јасеновац. Оно је одлуком Владе „под бројем 34 од 13. децембра 1991.

године“ смањено у броју радника са 25 на шесторицу (Брдар 1992: 145); 1991. године нису ни осигурана средства за исто Спомен-подручје (Брдар 1992: 145). „У августу 1991. године, већина радника, углавном Срба, бјежи из Спомен-подручја Јасеновац, спасавајући сопствену главу“ (Брдар 1992: 145). Гојко Бузацић, члан савета Спомен-подручја није успео да побегне, већ је од стране ЗНГ одведен у Галдово, према његовим речима, „нови Јасеновац“ (Брдар 1992: 145).

Исказ Матијевићевог јунака о „Музеј[у] геноцида“ долази у необичну сличност са „потребом“ супротне стране за Спомен-подручјем Јасеновац у датом историјском тренутку. А преклапање две линије разумевања Јасеновца било би саморазумљиво једино уколико би два одговора, српски и хрватски, на питање: Чему Музеј геноцида? – била афирмативна и иста.

Но, људска уметност не може бити разумљива уколико било који критички контекст преклопи слободно кретање духа. Стога, нити у једном ставу овог указивања, нити у једном од његових тачака које би се можда могле назвати неуралгичким, не подразумевамо ништа више од указивања на – *разлике*. Чак ни облици насиља, чести у *Пакрацу* и необично изједначени, нису искључив маркер једино дестабилизовања српске културне цивилизације. Како на једном месту својих културолошких промишљања наводи Лајонел Трилинг:

Када год у савременој књижевности наиђемо на насиље [...] на инсистирање на бедном и одвратном, и на увреду нанету владајућем моралу или уобичајеном начину живота, можемо претпоставити да смо суочени са намером да се уништи привидно добро; да смо суочени са оном духовношћу [...] која опстаје захваљујући насиљу над тим привидним добром (Trilling 1966: 78).¹⁵

Притом, финални закључци у правцу афирмације нипошто немају ону врсту намере која би потцртавала неку скривеност. Такав „модел“ значио би да *иза* једног става, њему супротан и прећутан бива још више наглашен, јер, како је тврдио Никола Милошевић, „у свету књижевних дела потмуле експлозије имају највећу снагу“ (Милошевић 1970: 224). Такве врсте експлозија неће се чути у овом тумачењу.

Можда експлозије и детонације у *Пакрацу* 1991. године и јесу биле највише „потмуле“ иако нису биле нимало пригушене. Но, уметност *Пакраца* заштитила их је од заборавља, макар и у својеврсном „апофатичком“ облику – уколико историјски критеријум за тренутак заклонимо. Роман на који смо покушали да укажемо мо-

15 У оригиналу: “Whenever in modern literature we find violence, [...] and an insistence upon the sordid and the disgusting, and an insult offered to the prevailing morality or habit of life, we may assume that we are in the presence of the intention to destroy specious good, that we are being confronted by that spirituality, [...] which subsists upon violence against the specious good” (Trilling 1966: 78).

жда није доследно ишао за историјом, али његове „експлозије“ нимало не одступају од антиратног становишта, које је безусловни момент сваког хуманистичког приступа – или Човека оствареног не-насиљем.

А можда зарад овог, вероватно јединог могућег превладавања свих зверстава рата, историју и треба жртвовати.

Литература

- Аврамов 2009: Смиља Аврамов. „Геноцид над српским народом“. У: *Грађански рат у Хрватској 1991–1995*, зборник радова 5. Прир. Михајло М. Вучинић. Београд – Книн: Удружење Срба из Хрватске: Сигнатуре – Српско културно друштво „Зора“, 2009, 9–40.
- Аралица 2010: Ђуро Аралица. „Сталност геноцидних намера и планова“. У: *Грађански рат у Хрватској 1991–1995*, зборник радова 6. Прир. Михајло М. Вучинић. Београд – Книн: Удружење Срба из Хрватске: Сигнатуре – Српско културно друштво „Зора“, 2010, 119–143.
- Ахметагић 2024: Јасмина Ахметагић. „Злочинац је (увек) други: Пакрац Владана Матијевића“. У: *Ми и други кроз визуру Косова и Метихије*: тематски зборник научних радова, књ. 1, Језик и књижевност. Ур. и прир. Мирјана Бечејски и Ана Мумовић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, 2024, 97–109.
- Библија, Свето Писмо. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 2014.
- Бојић 2005: Душица Бојић. „Операција 'Бљесак' у Западној Славонији према изјавама српских избеглица“. У: *Грађански рат у Хрватској 1991–1995*, зборник радова. Прир. Михајло М. Вучинић. Београд – Книн: Удружење Срба из Хрватске: Сигнатуре – Српско културно друштво „Зора“, 2005, 139–154.
- Брдар 1992: Симо Брдар. „Јасеновац и потомци с обје стране Саве и савјести“. У: *Ратни злочини и злочини геноцида 1991–1992*. Прир. Милан Булајић, ур. Радован Самарџић. Београд: Српска академија наука и уметности, 1992, 143–149.
- Будимир 2017: Милојко Будимир. *Споменичка башићина Срба са подручја данашње Републике Хрватске: њоводом седам вјекова манастира Крупа у Далмацији*, 2. допуњено издање. Београд – Книн: Удружење Срба из Хрватске – Српско културно друштво „Зора“, 2017.
- Видовић 2024: Жарко Видовић. *Срби у Југославији и Европи*, 2. издање. Београд: Catena mundi – Задужбина Жарко Видовић, 2024.
- Вранеш 2022: Бранко Вранеш. „Српска мисао о књижевности у доба хипертекста“. *Књижевна историја*, год. 54, бр. 176, 2022, 361–381.
- Вранеш 2023: Бранко Вранеш. *Кришчари у дијалоју: Р. Константиновић, Н. Пејковић, А. Јерков о српској поезији 20. века*. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 2023.

- Дабић 2020: Војин С. Дабић. *Мала Влашка (Parva Walachia): њрилої истїорији срїскої народа у Славонији од XVI до XVIII века*. Нови Сад: Матица српска, 2020.
- Давидов, Станић 1992а: Динко Давидов, Радомир Станић. *Геноцид наг Србима: сїоменици 1941–1945, 1991–1995 / Genocide against the Serbs: Monuments 1941–1945, 1991–1995*. Београд: Музеј примењене уметности, 1992.
- Давидов, Станић 1992б: Динко Давидов, Радомир Станић. *Геноцид наг Србима: жрїве 1941–1945, 1991–1995 / Genocide against the Serbs: Victims 1941–1945, 1991–1995*. Београд: Музеј примењене уметности, 1992.
- Давидов, Станић, Тимотијевић 1992: Динко Давидов, Радомир Станић, Мирослав Тимотијевић. *Райна сїрадања љравославних храмова 1991*. Београд: Министарство за информације Републике Србије – Министарство културе Републике Србије – Републички завод за заштиту споменика културе Србије – Завод за међународну научну, просветну, културну и техничку сарадњу Републике Србије, 1992.
- Диклић 2010: Момчило Диклић. „Нестајање српског народа из западних региона Балканског полуострва“. У: *Грађански рай у Хрвајској 1991–1995*, зборник радова 6. Прир. Михајло М. Вучинић. Београд – Книн: Удружење Срба из Хрватске: Сигнатуре – Српско културно друштво „Зора“, 2010, 71–91.
- Дискусија (Батрић Јовановић и др.) 1992: Дискусија поводом уводног излагања др Милана Булајића. У: *Райни злочини и злочини їеноцида 1991–1992*. Прир. Милан Булајић, ур. Радован Самарџић. Београд: Српска академија наука и уметности, 1992, 33–62.
- Духовни геноцид 2005: *Духовни їеноцид на љросїтору бивше СФТ[sic]J*. Прир. одбор Љубиша Фолић, Саша Поповић, Петар Пашић, Неђо Ђевић, Мирко Шућур; прев. Душан Грбић. Источно Сарајево: НИП Прес, 2005.
- Ећимовић 2017: Душан Ећимовић. „Избеглиштво у Западној Славонији као резултат и последица етничког чишћења“. У: *Грађански рай у Хрвајској (1991–1995)*, зборник радова 19. Прир. Милојко Будимир, ур. Маринко М. Вучинић. Београд – Книн: Удружење Срба из Хрватске – Српска читаоница „Др Јован Рашковић“ – Српско културно друштво „Зора“, 2023, 271–275.
- Иванић 1997: Душан Иванић. „Књижевно наслеђе српског народа Крајине / Крајишких Срба у науци о књижевности“. У: *Књижевно наслеђе Срїске Крајине*, зборник радова. Ур. Марија Клеут. Нови Сад: Матица српска, 1997, 347–354.
- Ивић 2014: Алекса Ивић. *Сеоба Срба у Хрвајску и Славонију: реїринї чланка из часоїиса „Дело“*. Прир. Маринко М. Вучинић. Београд – Книн: Удружење Срба из Хрватске, 2014.
- Извештај 1992: „Извештај Српског Сабора о прогону српског народа и етничком чишћењу Западне Славоније од стране власти Републике Хрватске“. У: *Чињенице о Зайадној Славонији*. Пакрац: Регионално удружење Срба Западне Славоније, 1992, 44–69.

- Кнежевић 1992: Драган Кнежевић. „Страдања становништва у селима Кип и Паулин Двор као предмет разматрања Међународне комисије за службу тражења“. У: *Райни злочини и злочини јеноцида 1991–1992*. Прир. Милан Булајић, ур. Радован Самарџић. Београд: Српска академија наука и уметности, 1992, 433–443.
- Лазић 1991: *Сйрадања '91*. Сведочанства забележила књигу прир. Марија Лазић. Сомбор – Карловац: Библиотека 37 – часопис „Освит“, 1991.
- Ломпар 2023: Мило Ломпар. *Дух самојорицања: йрилої крийици срйске кулйурне йолийиике; У сеницй шуђинске власйи*, тринаесто издање. Београд: Catena mundi, 2023.
- Меморандум 1992: „Меморандум Владе СРЈ о кршењу људских права и етничком чишћењу Срба од стране власти Републике Хрватске“. У: *Чињенице о Зайадној Славонији*. Пакрац: Регионално удружење Срба Западне Славоније, 1992, 70–73.
- Милеуснић 1997: Слободан Милеуснић. *Духовни јеноцид: йреїлег йорушених, ошйећених и обесвећених цркава, манастира и груйих црквених објекта у райу 1991–1995 (1997) / Spiritual Genocide: a survey of destroyed, damaged and desecrated churches, monasteries and other church building during the war 1991–1995 (1997)*. Београд: Музеј Српске православне цркве, 1997.
- Милошевић 1970: Никола Милошевић. *Роман Милоша Црњанскої*. Београд: Српска књижевна задруга (коло LXIII, књига 427), 1970.
- Пантелић 1990: Епископ славонски Лукијан (Пантелић). Предговор у: *Срйске рукойисне и шйямйане књије у Славонији од XV до XVIII века*. Пакрац – Београд: Епархија славонска – Народна библиотека Србије, 1990, IX–XII.
- Писмо 1992: „Писмо председника Државног комитета за сарадњу са представницима Уједињених нација, упућено генералном секретару ОУН“. У: *Чињенице о Зайадној Славонији*. Пакрац: Регионално удружење Срба Западне Славоније, 1992, 37–43.
- Пријић, Продановић 1992: Марко Пријић, Јовица Продановић. „Западна Славонија: геополитички смисао“. У: *Чињенице о Зайадној Славонији*. Пакрац: Регионално удружење Срба Западне Славоније, 1992, 19–28.
- Селенић 1997: Слободан Селенић. *Убисйиво с йредумишљајем*. Београд: Просвета, 1997.
- Селимовић 2006: Меша Селимовић. *Тврђава*. Београд: Драганић, 2006.
- Споменица 1996: *Сйоменица о срйском йправославном владичансйву йакрачком*. Београд: Музеј Српске православне цркве, 1996.
- Станковић 1992: „Судскомедицинска обдукција у доказивању злочина“. У: *Райни злочини и злочини јеноцида 1991–1992*. Прир. . Милан Булајић, ур. Радован Самарџић. Београд: Српска академија наука и уметности, 1992, 363–368.
- Стојановић 2016: Тихомир М. Стојановић. „Завршница“. У: *Пакрачки декретй: завичајни часойис за књижевностй и кулйуру крајишких*

- Срба Зайадне Славоније, I/2, гл. уредник Стојан Продановић. Рума: Стојан Продановић, 2016, 120–127.
- Теодосије 1988: Теодосије. *Жиџија*. Стара српска књижевност у 24 књиге, књига пета, свеска прва. Прир. Димитрије Богдановић, данашња језичка верзија Лазар Мирковић и Димитрије Богдановић. Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, 1988.
- Трифковић 2022: Срђа Трифковић. *Усташе: балканско срце њаме*. Београд: Catena mundi, 2022.
- Црњански 1996: Милош Црњански. *Друџа књиџа Сеоба*. Прир. Душан Иванић. Београд – Lausanne: Задужбина Милоша Црњанског – БИГЗ – Српска књижевна задруга – L'Age d'Homme.
- Црњански 2006: Милош Црњански. *Роман о Лондону*. Београд – Lausanne: Задужбина Милоша Црњанског – БИГЗ – Српска књижевна задруга – L'Age d'Homme, 2006.
- Чињенице о Западној Славонији 1992: „Уместо предговора“. У: *Чињенице о Зайадној Славонији*. Пакрац: Регионално удружење Срба Западне Славоније, 1992, 3–6.
- Чоловић, Чоловић 2004: Даница Каћа Чоловић, Срђан Чоловић. *Племениџа Мис Ирби, добройвор српској народа*. Србиње – Дабар – Книн – Београд: Српско културно друштво „Зора“, 2004.
- Ђирилов 2016: Јован Ђирилов. „Пакрац“. У: *Пакрачки декреј: завичајни часојис за књижевносџ и кулџуру крајишких Срба Зайадне Славоније*, I/2, гл. уредник Стојан Продановић. Рума: Стојан Продановић, 2016, 5–6.
- Ђопић 2018: Бранко Ђопић, „Пакрачки декрет“ У: *Пакрачки декреј: завичајни часојис за књижевносџ и кулџуру крајишких Срба Зайадне Славоније*, III/5, гл. уредник Стојан Продановић. Рума: Стојан Продановић, 2018, 17.
- Џелајлија 2005: Стојан Џелајлија. „Злочини хрватске војске и хрватске полиције у Западној Славонији 1991. и 1992. године“. У: *Грађански рајџ у Хрвајској 1991–1995*, зборник радова. Прир. Михајло М. Вучинић. Београд – Книн: Удружење Срба из Хрватске: Сигнатуре – Српско културно друштво „Зора“, 2005, 121–138.
- Шеатовић 2021: Светлана Шеатовић. „Аркадијска Атлантида: реална и имагинарна Славонија у делима Славице Гароње и Драге Кекановића“. У: *Савремено сџање иденџијететџ крајишких Срба*, зборник радова [са научног скупа „Савремено стање идентитета крајишких Срба“, одржаног у Матици српској 29. новембра 2019]. Организациони одбор Душан Иванић... [и др.]. Нови Сад: Матица српска, 2021, 349–361.
- Штрбац 2011: Саво Штрбац. „Злочини над Србима на простору Хрватске и бивше РСК у периоду 1990–1998. године“. У: *Грађански рајџ у Хрвајској 1991–1995*, зборник радова 7. Прир. Михајло М. Вучинић. Београд – Книн: Удружење Срба из Хрватске: Сигнатуре – Српско културно друштво „Зора“, 2011, 9–54.

*

- Ajdačić 1992–1996: Dejan Ajdačić. „Tipovi odstupanja od stvarnosti u istorijskom romanu“. У: *Историјски роман: зборник радова*. Ур. Миодраг Матицки. Београд – Сарајево: Институт за књижевност и уметност – Институт за књижевност, 1992–1996, 245–252.
- Benjamin 1974: Walter Benjamin. *Eseji*. Београд: Nolit, 1974.
- Bojčić 2024: Čedomir Bojčić. *Vidimo se sutra: sjećanja na događaje u Pakracu 1990–1991. godine*. Valjevo: Č. Bojčić, 2024.
- Got 2012: Beris Got. „Etička kritika umetnosti“. У: *Etička kritika umetnosti: ogledi iz savremene analitičke estetike*. Prir. Aleksandra Kostić, prev. Aleksandra Kostić i Goran Bojović. Београд: Fedon, 2012, 23–59.
- Gunjević 2010: Đorđe Gunjević. *Evakuiran u Pakračku Poljanu: dnevničko-memoarski zapisi*. Zagreb; Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću Kuća ljudskih prava, 2010.
- Izveštaj 1992: *Izveštaj komisiji eksperata ustanovljenoj na osnovi rezolucije Saveta bezbednosti 780 (1992)*. Београд: Savezna vlada Republike Jugoslavije Zu/Sg-780/92/DOC-1/S.
- Kempff 1998: Julije Kempff. *Oko Psunja: zemljopisno-povijesne crtice za mladež*. Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, 1998.
- Matijević 2024: Vladan Matijević. *Pakrac*, 3. izdanje. Београд: Laguna, 2024.
- Milošević 1984: Nikola Milošević. *Ideologija, psihologija i stvaralaštvo*, drugo izdanje. Београд: Prosveta, 1984.
- Optužnica 1997: *Optužnica Županijskom sudu u Bjelovaru*. Bjelovar: Republika Hrvatska, Županijsko državno odvjetništvo u Bjelovaru, broj: KT-49/94, 12. lipnja 1997, IR/KP.
- Pavlica 2007: Dane Pavlica. *Stratišta oko Papuka i Psunja*. Београд: Zavičajno udruženje Slavonaca, potomaka i prijatelja Slavonaca – Književni klub „Branko Radičević“, 2007.
- Trilling 1966: Lionel Trilling. *Beyond Culture: Essays on Literature and Learning*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd., 1966.

Филмографија

- Ђулибрк 2025: „Око magazin: Pakrac, naša Aleksandrijska biblioteka“. Аутор Сања Драгићевић Бабић, ур. Горислав Папић. Београд: РТС, 2025.

Veljko S. Ivanović

Historical reflections on Vladan Matijević's novel Pakrac

Summary

In this paper, we approach the historical reality in the novel *Pakrac*. The romanesque image of Pakrac reality is, of course, an inevitable theme of a work for which this historical time and space are one of the most important themes. In our

research, we primarily use material that tells about the national survival of Serbs in the territory of Western Slavonia (*Parva Walachia*) in the past few centuries, up to the Civil War in Croatia, where the greatest attention was paid to Pakrac in 1991. Determining how these elements are reflected in the novel is the main objective of this article. Taken as a whole, the research could be described as a study of the historical sources of the novel.

Keywords: war, Pakrac, wartime atrocities, Western Slavonia, Vladan Matijević, war crimes, extermination camp, Serbian cultural history

Примљено: 1. 11. 2025.

Прихваћено: 21. 11. 2025.